

ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ВІЙСЬКОВО-ФІЗИЧНУ ПІДГОТОВКУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ.

Тетяна ОКОЛЬНИЧА

В статі автором розглядаються фактори, що вплинули на формування поглядів періоду Київської Русі на військово-фізичну підготовку. Для глибшого розуміння особливостей і специфіки військово-фізичної підготовки наших предків у період, який досліджуємо, автор розглядає історичні передумови, які безпосередньо впливали на формування й розвиток фізичної культури українського народу.

Ключові слова: військово-фізична підготовка, фізична культура, «постриги», ініціація, військові союзи.

Сьогодні в Україні перед освітянами актуальною залишається проблема боротьби за збереження здоров'я нації. Фізичне виховання, як один із важливих засобів збереження та зміцнення здоров'я людини отримало широкий розвиток і стало загальнонародною та державною справою.

Специфічні духовні та матеріальні цінності фізичної культури створювались у процесі історичного розвитку. Сукупність цих цінностей визначає традиції фізичної культури, які постають складовою національної культури. Саме тому вивчення особливостей фізичного виховання на території сучасної України є важливим і актуальним завданням наукових досліджень.

Тисячолітній досвід дав можливість народній системі виховання відібрати найкращі засоби впливу на дитину. Народно-педагогічні уявлення періоду Київської Русі, їх надбання у фізичному вихованні в наш час є актуальними і ефективними, тому, що вони показують одну з провідних ідей – дбайливе ставлення до свого здоров'я, розвиток тілесних та духовних сил, відчуття позитивного впливу природи на людський організм. Адже протягом всієї історії людства фізична культура посідала провідне місце у його побуті, була органічною частиною національної культури.

Значну цінність для вивчення педагогічної спадщини українського народу, починаючи з самих її витоків, мають праці видатних істориків та діячів культури М. Грушевського, М. Костомарова, О. Потебні, які значно розширили наукові межі висвітлення стародавньої української народної культури, глибоко розкрили її філософські основи, утвердили за фольклором значення цінного джерела для вивчення народних морально-етичних поглядів.

Грунтовні історико-педагогічні дослідження різних аспектів педагогічних поглядів українського народу здійснили С.Д. Бабишин, Т.І. Моцейків, М.Г. Стельмахович, Є.І. Сявако. В їх дослідженнях проаналізовано і узагальнено історичний досвід українського народу у вихованні дітей та молоді окремих історичних періодів, виявлено головні ідеї, основні принципи, засоби української народної педагогіки, особливості їх прояву в сучасних умовах.

Серед українських вчених спробу класифікації та систематизації засобів народної фізичної культури зробили С. Килимник., А. Гаєєв, Б. Мотукєєв.

Необхідно зазначити, що в останні роки значно збільшилася кількість досліджень історичних питань фізичної культури. З питань традицій фізичного виховання опубліковані наукові праці Є. Приступи, В. Старкова, А. Цюсь та інші;

Окремі аспекти фізичної підготовки у Київській Русі були висвітлені у наукових працях. У працях Є.Н. Приступи досліджено педагогічні аспекти народної фізичної культури українців. Предметом дослідження Я.В. Тимчака була військово-фізична підготовка в Україні IX – XVIII століть: порівнювалися системи військово-фізичної підготовки воїнів періоду Київської Русі та доби козаччини.

Метою нашого дослідження є характеристика витоків і становлення народно-педагогічних поглядів на військово-фізичну підготовку в Київській Русі.

Погляди наших прашурів на військово-фізичну підготовку склалися під впливом багатьох факторів - географічних, етнічних, соціальних, геополітичних та інших. Отже, для глибшого розуміння особливостей і специфіки військово-фізичної підготовки предків у період, який досліджуємо, необхідно розглянути ті історичні передумови та чинники, які безпосередньо впливали на формування й розвиток військово-фізичної підготовки українського народу.

Рівень фізичного виховання давніх українців був суттєво зумовлений геополітичним розташуванням України. Розміщення у центрі Європи, помірний клімат, родючі ґрунти, відносна незахищеність території зовнішніми, природними перешкодами (гірські масиви, моря тощо), наявність великих торговельних шляхів, що з'єднували країни сходу й заходу, півночі й півдня, з давніх-давен приваблювали інші народи і спричинили безперервність навал кочівників на автохтонні племена

праукраїнців. Особливо інтенсивним цей процес був у часи великого переселення народів (IV-VI ст.). З часів великого переселення народів східні слов'яни перебували у стані вимушеного протистояння з гуннами, хозарами, печенігами, тюрками, половцями, монголо-татарами.

Складна геополітична ситуація, часті військові конфлікти були притаманні багатьом народам і племенам Європи, а не лише праукраїнським. Тому з найдавніших часів "в арсеналі рухів, яким навчалася молодь, були і елементи військово-фізичної підготовки" [1;121].

Військово-фізична культура давніх українців, на нашу думку, була суттєво збагачена традиціями попередніх епох. Скіфо-Сарматський період історії України залишив значну культурну спадщину, зокрема і фізичну, елементи якої знаходимо ще у період Давньоруської держави, наприклад, так званий "звіриний стиль" скіфського мистецтва, окремі зразки озброєння воїнів тощо. Цю спадковість традицій можемо пояснити тим, що занепад скіфських союзів племен, а згодом і сарматів, збігається у часі із розвитком слов'янства. Фактично, певний час частина слов'янських племен межувала або входила у ранньодержавне утворення - Велику Скіфію. Як зазначають історики, "Скіфію оточували численні народи, етнічно не споріднені з нею. В лісостеповій і поліській зонах, за Геродотом, жили скоти, неври, меланхлени, андрофаги, гелони, будини та інші" [10;76].

Про фізичну культуру склотів, яка в основному була спрямована на військову підготовку, збереглися деякі письмові свідчення. Скоти мали дисципліноване військо, організоване за племенами і родами. Воїни мали оборонну та наступальну зброю. До оборонної належали кольчуга, щит і шолом, а до наступальної - сокира, спис або меч, лук і стріли. З історичних джерел дізнаємося, що "скотські дівчата дуже часто боролися з чоловіками, а щоб вийти заміж, кожна із них мусила вбити хоча б одного ворога" [3;10]. Ці скупі свідчення все ж дають змогу зробити певні припущення щодо фізичної підготовки склотів. Перелік озброєння передбачає, що до фізичної культури входили фізичні вправи з використанням цієї зброї. Окрім цього, маємо свідчення про боротьбу, якою займалися як чоловіки, так і молоді жінки. Отже, цілком можливо, що склотські дівчата брали участь в ініціаціях. Відомо, що юнаки-скоти ставали воїнами і могли одружуватися тільки після традиційного "посвячення" у воїнську верству, пройшовши перед тим певне випробування. Можна зробити припущення, що для склотських дівчат вбити хоча б одного ворога і було умовою їхнього випробування-посвячення.

Від VII століття у соціально-економічному розвитку велику роль починають відігравати торговельні відносини між населенням українського лісостепу та античним світом, здійснювані за посередництвом грецьких колоністів. Цей процес міг мати і певний вплив

на фізичне виховання давніх слов'ян. Унаслідок жвавих торговельних зв'язків праслов'ян, зокрема й склотів, із містами-полісами Північного Причорномор'я, вони були добре знайомі з різними аспектами фізичної культури античності. Так, у Північному Причорномор'ї були добре відомі Ахілеї - спортивні змагання, які організовували мешканці Ольвії на Тендрівській косі [4]. Грецькі колонії мали свої гімнасії та стадіони, на яких виконувалися гімнастичні вправи і навіть відбувалися святочні ігрища. Не виключено, що зв'язки між містами-полісами Північного Причорномор'я і племенами давніх слов'ян мали певний вплив на фізичне виховання останніх.

Задля виховання молоді у дусі справжніх воїнів, передачі тонкощів військового мистецтва та досвіду, у середовищі первісних племен починають створюватися чоловічі військові союзи, у межах яких організовувалися спеціальні табори бойової підготовки. Саме у цих військових таборах, реалізовувалася фізична підготовка молодих воїнів та відбувалися ініціації.

Саме у цьому аспекті доцільно згадати свідчення Геродота про ще одне праслов'янське плем'я - неврів, яке науковці локалізували на Поліссі й ототожнили із Милоградською культурою Скіфської доби. За Геродотом, неври "кожного року на кілька днів перетворюються на вовків, а потім знову приймають людську подобу" [5;56]. Цей факт, на нашу думку, може бути свідченням фізично-військових традицій неврів, згідно з якими вони у визначений час на певний термін "ставали" вовками-воїнами з метою підвищення рівня своєї бойової готовності.

Сліди культу вовка, збереглися на Поліссі до XX століття. Донедавна тут вірили, що при зустрічі з вовком у лісі потрібно йому сказати: "І я вовк", і він тебе не зачепить [6;78].

У ранній період Давньоруської держави існував обряд "постриги", що відбувався у 3-4-річному віці і символізував час вступу дитини у доросле життя, на шлях воїна. Ініціації молодих юнаків Київської Русі проходили у 17-18 років. Зміст обряду полягав у проходженні певних випробувань, які вимагали не тільки військово-фізичної підготовки, а зокрема моральної і психічної. "Молоді вовки" впродовж усього перебування у "лісових школах" реалізували свою фізичну підготовку у військових походах і полюванні. Отже, можемо припустити, що військово-фізична підготовка давніх слов'ян у "лісових школах" починалася приблизно у чотирирічному віці й закінчувалася десь у 17-18 років обрядом посвячення у воїни.

На початку Християнської ери слов'янські угруповання виступають під спільною назвою - "венеди". Про це повідомив готський історик VI століття Йордан. Римський історик Тацит у своїй праці "Германія" подає конкретний опис території венедів і кілька важливих характеристик їхнього життя та побуту. Батьківщина венедів, за Тацитом, охоплювала простори від східних схилів Карпат і до Верхнього Подніпров'я [7;21].

У III-IV століттях у Північне Причорномор'я прийшли готи із Півночі, що призвело до розчленування єдиного ранньослов'янського масиву венедів - на антів Подніпров'я і на склавинів Подністров'я й Волині.

Витримавши виснажливу війну з племенами праслов'ян, готи прийшли у причорноморські степи, де згодом окупували Крим.

Візантійські автори VI століття Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Феофілакт Симокката, Маврикій Стратег, знаючи слов'ян під іменем венедів, антів і склавинів, описують їх у своїх працях. Це пов'язано насамперед з тим, що слов'яни активно впливали на політичні події у південній і південно-східній Європі. У середині I тисячоліття Християнської ери вони стали більш войовничими, схильними до військової агресії та експансії на землі сусідніх народів. Зокрема, розселившись на Балканах, слов'яни постійно воювали з Візантією. Свідчення, залишені нам візантійськими авторами, дають змогу скласти уявлення про характерні особливості фізичної підготовки антських воїнів. Так, "усі вони високі й незвичайно сильної будови тіла..., вступаючи у битву, більшість іде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках, панцира ж ніколи на себе не одягають; ...вони багаточисельні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі; ...ведуть тверде життя; ...зброя кожного з них - це два короткі списи, а дехто має також добрі щити., уживають дерев'яних луків і дрібних стріл, змочених особливим ядом, сильнодіючим; ...уступлять скоріше перед страхом, а дарунками не можна їх заманити [8;128]". Передусім з'ясовується те, що великого значення анти надавали розвитку таких фізичних якостей людини, як сила і витривалість. У фізичній підготовці антів були вправи з використанням таких різновидів зброї, як спис і лук. Важливою складовою фізичної підготовки було загартування воїнів внаслідок суворого життя в умовах природи. Можемо припустити, що складовою цього загартування було свідоме утримання від їжі та загартування тіла через відсутність одягу у несприятливих природних умовах.

Завдяки ефективній системі фізичного виховання слов'янське військо могло протистояти найкращим арміям того часу. Про це свідчить той факт, що Візантія неодноразово вербувала антські полки для використання проти своїх зовнішніх ворогів. Анти, як союзники "ромейів", разом з візантійським військом вели війни проти спільних ворогів - болгар, а згодом і аварів.

У VIII-IX століттях у середовищі слов'ян виникли племінні союзи, які, як правило, об'єднували сусідні споріднені племена. Цей час науковці вважають переддержавним періодом в історії східних слов'ян. Племінні союзи утворювалися здебільшого на військовій основі, об'єднувалися на час війни з сусідами, потім розпадалися і, в разі потреби, знову створювалися, але вже у новому складі. Військові вожді племінних

об'єднань створюють зі своїми дружинами невеликі укріплені поселення (городища) - економічні й політичні центри союзів племен, місця збору озброєних дружин. Такі городища археологи дослідили у Києві, Чернігові, Ладозі, Полоцьку, Ізборську, Хотомлі, Зимному та Лежниці (останні належали дулібам - одному з найбільших ранніх слов'янських племінних об'єднань). Окремі з цих городищ (Київ, Чернігів, Полоцьк та інші) згодом стали першими давньоруськими містами, інші ж - залишилися центрами дислокації воєнних дружин (Зимне, Хотомель) [9;35]. Значна кількість різноманітної зброї, знайдена під час розкопів найдавнішого слов'янського городища на Волині, є доказом того, що городище Зимне було дружинним центром.

Складна соціально-політична ситуація постійно збільшувала значення військово-фізичної підготовки у племенах східних слов'ян, а також стимулювала її вдосконалення. Для захисту своїх життєвих інтересів праукраїнці змушені були вдосконалювати або запозичувати зброю, способи ведення бою та разом з тим підвищувати рівень військово-фізичної підготовки воїнів, способи військової організації загалом. У цей час, коли із давніх чоловічих військових союзів поступово формуються професійні військові дружини, важливе значення для фізичної підготовки починають відігравати місця збору озброєних дружин - городища, як своєрідні військові "бази" раннього Середньовіччя. Саме там, на нашу думку, відбувалася цілеспрямована фізична підготовки воїнів східних слов'ян, в основі якої було збереження та зміцнення здоров'я. Як і прадавні табори військових чоловічих союзів, ці городища будували на віддалі від основного поселення племені і вони виконували оборонну функцію. У цих городищах знаходилися тільки залоги воїнів-дружинників. Очевидно, там відбувався і військова підготовка молоді та обряди посвячення у воїни - ініціації, які проходили за давніми традиціями східнослов'янських племен. Перебуваючи у суворих умовах пограниччя, відірвані від сім'ї та родини, зазнаючи частих військових сутичок, навчаючись військового ремесла і полюючи, ведучи "вовчий" спосіб життя, гартувалися справжні досвідчені воїни.

Східні слов'яни були відомі як непохитні й загартовані воїни, здатні витримувати мороз і спеку, вдовольнятися мінімумом їжі. Залишилось чимало згадок, що характеризують фізичне здоров'я наших пращурів.

У VIII-IX століттях у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання полян, древлян і сіверян - Руська земля. Колишні міжплеменні союзи поступово об'єдналися в єдину етнічну спільність.

Пізніші згадки про військово – фізичну підготовку східних слов'ян знаходимо вже у працях арабських мандрівників, які у IX-X століттях подорожували територією України. Про військові традиції праукраїнців найбільше згадок залишив арабський дослідник Ібн-Даст. У X столітті він пише про східних слов'ян, що "вони відважні й хоробрі, ...на зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні,

але усі свої напади і походи чинять на кораблях" [39]. Інший дослідник Ібн-Якуб у своїх "Записках" подає таку характеристику наших предків: "Взагалі слов'яни - люди сміливі, здатні до походу, і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися жоден народ у світі" [10;40].

Дуже цікавим, на нашу думку, є повідомлення грека Лева Диякона з Малої Азії. Близько 990 року він пише, що "вони (слов'яни.) ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів, і якщо не сподіваються врятуватися, то встромляють собі у нутро меч і так себе вбивають". Такі військові звичаї, в основу яких були покладені давні традиції та вірування, змалку закладали надійний "фундамент" у морально-вольову та психічну підготовку майбутніх воїнів, гартували їхні дух і волю. Морально-вольова та психічна підготовка була невід'ємною складовою військово-фізичної підготовки східнослов'янських воїнів. Східні слов'яни і Русь, не були ізольовані від зовнішнього світу. Посідаючи історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, вони збагачувались їх досвідом. На різних етапах історичного розвитку питома вага впливів сусідніх культур була неоднаковою. Все залежало від політичної орієнтації насамперед східних слов'ян. Адже вони не були у цьому процесі пасивною стороною. На етапі додержавного розвитку східних слов'ян силові поля культурної взаємодії мали переважно регіональний характер: на Сході вони визначались арабо-хазарськими впливами, на Півночі - балто-варязькими, на Півдні й Південному Заході - візантійськими. Та однак, найбільший вплив на розвиток Давньоруської держави та її бойової культури мали два зовнішньополітичні чинники - варязький і хазарський.

З'явившись у пониззях Волги і Дону в VII столітті, хозари заснували свою державу - Хазарський каганат із центром у місті Ітіль. Відтоді починаються активні взаємини між східнослов'янським світом і хозарами. Тривалий час хозари чинили військові напади на слов'янські племена, які жили на порубіжжі зі степом, внаслідок чого окремі племінні об'єднання полян, сіверян і вятичів змушені були платити їм данину. Саме про цей період руської історії йдеться у "Повісті минулих літ" - про данину русинів хозарам. Як відомо з переказу, хозари отримали "від диму по мечу", що мало означати непокору і стан війни між полянами і хозарами.

Наступний впливовий зовнішньополітичний чинник становлять північні сусіди східних слов'ян - вікінги, або, як їх називали на Русі - варяги. У другій половині IX століття, судячи зі свідчень "Повісті минулих літ", варяги здійснювали численні походи на територію Північної Русі, а саме - у землі Ладоги і Новгорода. Поступово вони проникали і в центральні райони. Завдяки відмінній військовій організації та першокласному на той час озброєнню, варяги проводили доволі успішні військові операції проти русинів. Та невдовзі місцева знать і князі зуміли організувати активний опір варягам. Так, у "Повісті минулих літ"

записано: "В літо 862. Вигнали варягів за море і не дали їм данини. Почали самі собою володіти" [10;44].

У IX столітті із чоловічих військових громад первісних племен праслов'ян поступово сформувалася професійна військова організація русинів - княжа дружина. Мирні общинники утримували дружину, приносячи вождям дари. Вождем комітату (дружини) ставали завдяки особистій доблесті. Подібні ватаги професійних воїнів були характерним явищем у Середньовічній Європі. Не була винятком і Київська Русь. Такою самою ранньолицарською ватагою була дружина київських князів IX-X століть.

Варязькі походи на Русь мали ще один суттєвий результат. Вони зумовили зміцнення оборони земель на схід від Балтійського моря, побудову власного флоту, спорядження воєнних експедицій проти скандинавських країн.

Наприкінці IX - впродовж X століть варязькі дружини наймали місцеві князі й племінна знать для служби у свої залоги. Разом зі слов'янськими дружинами, під проводом перших князів, варяги брали участь у походах русинів проти Хозарії та Візантії. Прикладом таких спільних військових операцій може бути похід 882 року під проводом князя Олега. Створивши міжплемінну слов'яно-варязько-чудську армію, він остаточно об'єднав північну (Верхню) і східну (Низову) Русь у єдину державу зі столицею в Києві.

Окрім того, що варяги позитивно вплинули на державотворчі процеси в Руській землі, вони також збагатили і фізичну підготовку русинів. Варязькі дружини вважалися на той час одним з кращих військ у Європі, про що свідчать їхні переможні походи у країни Західної Європи. У дружинах руських князів вони тривалий час були найбоєздатнішим відділом війська. Військові протистояння та спільні походи східнослов'янських племен і варягів вели до опанування руськими воїнами військового мистецтва вікінгів, способів ведення бою, оволодіння новими видами зброї, оскільки нормани поширили серед русинів свою зброю, а також нові елементи військово-фізичної підготовки.

Отже, поширення у середовищі руських воїнів нових видів зброї, запозиченої як у степових кочівників, так і у варягів, внесло суттєві корективи та нові елементи у процес військово-фізичної підготовки русинів.

Варязький чинник мав здебільшого значний вплив на професійні формування руського війська, зокрема на князівську дружину, тоді як фізична підготовка воїнів у племенах східних слов'ян залишалася традиційною.

Отже, становлення та розвиток народно-педагогічних поглядів на військово-фізичну підготовку, ґрунтуючись на традиціях власного народу й збагачена досвідом попередніх епох, із плином часу вдосконалювалася під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Результатом цього

процесу було створення своєрідної системи військово-фізичної підготовки періоду Київської Русі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апанович О. Найтрагічніший 1775 рік // Військо України. - 1992. - №5.
2. Балушок В. Як ставали запорожцями // Неопалима купина. - 1994. - №1.
3. Балушок В. Юнацькі ініціації давніх слов'ян - школа сили й мужності // Традиції фізичної культури в Україні. Зб. наук. статей. - К.: ІЗМН, 1997.
4. Богаров К. Очерки истории военного искусства. Древний мир // Теория и методика физической культуры. - 1936. - №3.
5. Боплан Г. Опис України. - К., 1990.
6. Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. II..
7. Грабовецький В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи у 1490-1492 рр. (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). - Л., 1979.
8. Греков Б. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. - М.-Ленинград, 1946.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. Наукове репринтне видання. - Т. 7. Козацькі часи - до р. 1625. - К., 1991.
10. Давня історія України // Козак Д., Крижицький С. та ін. Керівник авт. колективу Толочко П.: Навч. посібник у 2 кн. - К., 1995. - Кн. 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Окольніча Тетяна Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки КДПУ ім. В. Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження історико-педагогічних процесів України.